

Банско и Унгария в живота на Тома Вишанов и Неофит Рилски
Музей на иконата, Банско
Стефан Немет
Превод от унгарски: Григор Григоров

По исторически причини днешните унгарци са лишени от излаз на море и на висока планина, ето защо България със своето крайбрежие и с високите си планини е добре известна и предпочитана. За съвременните унгарци днес град Банско е едно от най-прочутите места в България. Тази известност се дължи на знаменитите ски курорти, които не отстъпват на ски курортите в Австрийските и Италианските Алпи. Планината Пирин със своя алпийски релеф предлага една отлична възможност както за зимен, така и за летен туризъм. За по-любознателните туристи град Банско предлага богато архитектурно и културно наследство, което косвено е свързано и с унгарските земи и с културното пространство на Средна Европа. Тази връзка ще разгледаме през живота на двама деятели на българското Възраждане, родени в град Банско и свързали съдбата си с Рилския манастир.

През периода на Възраждането (XVIII-XIX в.), град Банско преживява значителен икономически и културен подем, превръщайки се в един от важните центрове на българската възрожденска култура, търговия и занаяти. Макар че от своите жители селището се възприема като село, по своето развитие превъзхожда останалите селища и бързо се превръща в град, който се утвърждава като търговски и занаятчийски център, благодарение на стратегическото си разположение по важните търговски маршрути между Османската империя, Централна Европа и Русия. Местните търговци, известни като „банскалии“, търгуват с дървен материал, вълна, тъкани и занаятчийски изделия, като достигат до Виена, Будапеща и Солун. Развиват се занаяти като гайтанджийство (производство на вълнени ширити), абаджийство (производство на дрехи) и килимарство, които допринасят за богатството на местното население. Банско притежава уникална архитектура. Къщите са с високи каменни зидове, обърнати към вътрешни дворове, опасани с високи стени. Улиците са тесни и къси, в неправилни начупени линии образуват лабиринти, в които всеки външен човек лесно би се изгубил. Всяка къща в Банско, освен врата към улицата, притежава и миниатюрна порта към съседен двор. Архитектурният стил на всички къщи, строени в градчето в края на XVIII и началото на XIX век, се отличава със специфични особености, които не се откриват никъде другаде в страната. За разлика от възрожденските къщи в Пловдив, където архитектурата е по-скоро представителна, или родопските къщи, които са монументални и без никаква украса, банската къща е тип крепост. Типичната местна укрепена къща е оградена с високи, каменни огради, а вратите ѝ са от солидно дърво и обковани с големи метални гвоздеи. Разгърнатата е на два етажа и има голям, открит чардак, който опасва или цялата къща, или е разположен от край до край на лицето на сградата. На долния етаж на банската къща се намира „подникът“ (помещението за животните), складът със зимнината, а в някои от по-богатите домове е разположен също така дюкян или кръчма. Единствено в банските къщи има специални помещения, наречени „месалници“ и „кашчи“ – стаи за извършване на домакински дейности. На втория етаж са разположени жилищните помещения за семейството. На този етаж централно място заема чардака, където домакинството е прекарвало времето си през летните месеци. Там

възрожденските банскалии са се хранели, почивали са следобед и са посрещали неофициалните си гости. В Банско се формира собствена възрожденска школа, вдъхновена от идеите на Просвещението. В такава среда са се родили и израснали Тома Вишанов, известен с прозвището си Молера, и Никола Бенин, известен с монашеското си име Неофит Рилски.

Зографът Тома Вишанов от Банско е една от най-оригиналните личности от епохата на Българското Възраждане. С какъв аргумент представяме личността на Тома Вишанов в проекта „Живописна България“? Изхождаме от разбирането за синкретичност на старата християнска култура, според която образът и словото съставляват единно цяло. Зографите не рисуват свободни образи, а визуализират текстове. Родоначалниците на старобългарската култура равноапостолите св. св. Кирил и Методий, знаем, са автори на азбука, на графични знаци. Глаголицата е дълбоко семиотична и евангелски осмислена визуализация на тогавашните старобългарски звуци. Това разбиране за книжовника като зограф и на зографа като книжовник се пази и от езика. Икона не се рисува, тя се пише. Макар и да нямаме литературен текст, оставен от Тома Вишанов, той силно е допринесъл за това България днес да бъде живописна.

Той е основател на Банската живописна школа. Съхранените до днес негови творби (икони и стенописи) са много малко и нито една от тях не е подписана. Те се приписват на неговата четка по устни предания, там където той е работил, както и от неговите наследници, сред които най-продуктивен и особено известен и търсен зограф е синът му Димитър Молеров. Интересно е да отбележим, че в родовите предания, спомени и изследвания на краеведи можем да намерим повече сведения за неговия баща поп Вишан, за сина му Димитър, за внука му Симеон и следващите поколения в рода, отколкото за самия него. Така например за баща му е известно, че е бил свещеник и се е казвал Вишан. По-късно е станал иконом, ходил е на поклонение и до Светите места в Йерусалим и затова в Банско го наричали „хаджи поп“. Изследователите предполагат, че Тома Вишанов е роден около 1750 г. Не се знае и датата на неговата смърт. Родовите предания предлагат „живописни“ разкази за пътуването на малкия Тома с бански търговци на памук до Виена (или Беч, както се нарича на сръбски и унгарски). Когато Тома е бил юноша, предполага се, че талантът му е бил забелязан, и той е взет заедно с пътуващите търговци към столицата на Хабсбургите. Предполага се, че той е учил във Виена, откъдето идва и прякорът му „молер“. От немската дума *maler*, в превод „художник“. Българските изследователи не откриват следи от Тома Вишанов във Виенската академия на изкуствата или в общински и полицейски архиви (Nagy, с. 127-131). Съществуват предположения, че талантът му на художник го е завел не само в Австрия, но и в Италия. В публикациите на неговите изследователи винаги се изтъква, че той черпи от извора на художествената изразителност на барок и рококо. Пътят на синтеза между изкуството на барока и византийското традиционно изкуство от българските земи в неговото творчество очертава формирането му като нетрадиционен художник. Не са известни колко са годините, които е прекарал извън Банско. От изкуствоведските изследвания знаем, че той е изографисал олтара на православната църква „Архангел Гавраил“ в унгарския град Будакалас, построена през 1752 и по-късно изографисана. Със сигурност може да се каже, че в земите на днешна Унгария се намират и други църкви, които са станали приемник на таланта на Молера. Православните общности в Унгария са представлявани от сърби, българи, гърци и власи. Изказано е предположението, че талантливият банскалия се е учил при големия бароков зограф и портретист Теодор Крачун (1730-1781). Силно повлияните от барока, работени в Унгария,

творби на Тома Вишанов заслужават да бъдат разгледани и откъм поръчителите. Причината православната общност в Унгария да избере бароковия маниер на Вишанов се крие в подкрепящото западната барокова линия епископско ръководство на православната църква. Именно то смята, че попадналите в западна среда сърби, гърци, българи и власи ще запазят своята идентичност единствено ако се приспособят към заобикалящата ги културна среда (Давидов, с. 24-35).

Творбите на Тома Вишанов и неговия кръг в Унгария са пример за това, че художествените предмети на диаспората заслужава да бъдат изследвани не само от гледна точка на историята на изкуството. Наред с тяхното качество, а дори и при липсата на такова, от гледна точка на диаспората те са носители на важна църковноисторическа информация. Дейността на кръга на Вишанов между другото ни дава сведения за тесните взаимовръзки между различните националности от православната диаспора в Унгария – сърби, влахомакедони, гърци, които продължават оживените през византийската епоха православни традиции чрез работата на един български художник през XVIII век. В Банско Тома Вишанов се завръща в последното десетилетие на века.

От началото на XVIII и през целия XIX век Банско е издигнато и богато търговско и културно средище. Там са живели, а и продължават да живеят, потомците на няколко големи рода, които дават забележителни личности в българската история. Няколко поколения от тези родове се занимават с търговия, купуват стоки (главно памук) от Драмско, Серско и Солун и установяват трайни връзки, а по-късно и свои кантори във Виена, Будапеща, Влашко и пр. В това сравнително малко селище, те са твърде близки помежду си, често се сродяват и линията на преплитането на родовете е твърде дълга. Доста неравномерното като качество и оскъдно съхранено творчество, което често се отбелязва с въпросителен знак или най-общо като Банска школа, липсата на спомени дори от неговия внук Симеон, починал на 87 години (Василиев, 11-23).

Зографът е поканен да изпише църквата „Св. Лука“ в новата постница на Рилския манастир. Той успява да завърши стенописа в апсидата на храма – Христос Велик архиерей с потир в лявата ръка, заобиколен от шест летящи ангела. Играта на тоновете и прозирност на фактурата, трептенето на фигурите в прозрачната атмосфера, игривата линия и артистично нахвърляните обеми, палитра от светлорозови, сребристосиви и сини цветове демонстрират овладяване на бароковата живописна тъкан. В маниерно издължените и извити фигури, характерните ликове с големи очи, малки устни и леко изтеглена розовина по бузите откриваме рефлексията на бароковата естетика. Към този период или малко по-късно можем да отнесем още няколко икони, правени за околни на Банско селища. Урокът от нереализираните докрай стенописи от 1798 г. отвежда банския живописец към компромиса. По-късното му творчество показва синтез между изкуството на барока и поствизантийската традиция. Единственият цялостно запазен стенописен паметник, датиран в посветителски надпис от 1811 г., е църквата „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ на Рилския манастир. В църквата се откриват няколко иконописни сцени, изрисувани по маниер нетипичен за художествените традиции до този момент. Особено любопитна е рядката галерия от фантастични същества, представящи дявола. Върху западната стена са разположени още няколко сцени с морализаторско дидактичен характер като Изгонване на Адам и Ева от Рая, Праведно и Неправедно изповедание, Завеждане на болен при дявола – магесник. След 1811 г. следите му се губят. На неговата четка се приписват немалко икони, които принадлежат вероятно на ранното творчество на сина му Димитър Молеров и с бароковата си иконография и естетика носят духа на изкуството му. Иконописта на Тома

Вишанов изглежда се е възприемала като твърде „католическа“ и зографът вероятно не се е радвал на особена благосклонност и популярност, нито на много поръчки. Ето защо неговите творби се откриват трудно и творчеството му е слабо проучено. Не ни е известно докога е работил и кога е починал. Самият зограф се опитва да „примири“ своя маниер на рисуване с православната традиция, при което постепенно снижава качествата на живописиста си. Барокът е художествен стил, възникнал в края на XVI век в Европа. Той се характеризира с драматични композиции, наситени цветове, игра на светлината и сянката и силно емоционално въздействие. Вишанов съчетава тези барокови елементи с традиционните православни канони, създавайки уникален стил, който донася нова изразителност в българската иконопис. Една от най-забележителните му творби е иконата на Христос Вседържител, която показва силното влияние на сръбския бароков художник Теодор Крачун (Тимотијевић, с.34) Въпреки че се опитва да адаптира западния стил към православните изисквания, някои от неговите композиции срещат неразбиране и дори отхвърляне от църковните среди. Изследователите са затруднени често при атрибуцията на неговите творби, което в немалка степен навярно се дължи и на по-късно надживописване, променящо облика на специфичния му стил. Това, което Тома Вишанов завещава на своя син и внук, както и собствения му, оценен едва днес принос в изкуството от епохата на Българското възраждане, е преди всичко бароковото по дух изкуство, новото отношение към пространството и най-вече към свободното артистично пластическо изграждане на формата. В голяма степен това се дължи на специфичната техника, която той използва – смесена техника, на основата на маслени бои. Той, неговият син и внук са единствените възрожденски зографи, които работят в маслена техника. Творчеството на Банската художествена школа се характеризира с декоративност и детайлност, заимствани от западните традиции, с живи и реалистични изражения на лицата, различни от строгите поствизантийски образи. Обръща се голямо внимание към светлината и перспективата, типично за бароковото изкуство (Füves, с. 153-170). Иконите му, въпреки че не са подписани, могат да бъдат разпознати по необичайно изразителните черти на персонажите, богатите цветове и сложните орнаменти, с които зографът създава по-живи и реалистични образи. Тази техника дава огромни възможности преди всичко на сина му Димитър Молеров, който създава високо професионални творби на иконописиста и стенната живопис, но успява да намери допустимия компромис, баланса между поствизантийската традиция и иновациите на своя баща.

Макар Тома Вишанов да е бил новатор за времето си, неговото творчество често е оставало неразбрано и подценено от съвременниците му. Липсата на точни сведения за неговите произведения и датата на смъртта му поражда редица въпроси. Дори внукът му Симеон Молеров, който достига до зряла възраст, не оставя детайлни сведения за дядо си. Често неговите творби се свързват с Банската школа като цяло, без ясно приписване на авторството. Това е довело до загубата на част от неговото културно наследство и затруднява атрибуцията на останалите произведения (Генова, с. 27-38.).

Банско е родно място на Никола Бенин. Личност с европейски мащаби, равен на своите европейски съвременници и е един от игумените на манастира Неофит Рилски (1793-1881), когото наричаме Патриарх на българското Възраждане. Той е виден български духовник, просветител и художник. Роден като Никола Поппетров Бенин в Банско, приема монашеското име Неофит при постъпването си в Рилския манастир. С разнообразната си дейност Неофит Рилски е известен с многото си заслуги към българското образование. Той е автор на първата българска граматика ("Българска

граматика"), издадена през 1835 година, която има значение за развитието на новобългарския книжовен език. Въпреки тази ранна граматика, по-късно българският език не се развива на основата на югозападните говори, откъдето е самият автор. Неофит Рилски превежда и адаптира множество учебници и книги, които се използват в българските училища по време на Възраждането. Като учител и преподавател Неофит Рилски играе ключова роля в създаването на светското образование в България. Той основава редица училища и работи активно за разпространението на знания сред българите. Неговият принос към образователното дело е признат и от известния българист Константин Иречек, който го нарича „патриарх на българските учители и книжовници“. Неофит Рилски е също така активен участник в църковнонационалното движение, което цели освобождението на Българската православна църква от гръцката патриаршия и утвърждаването на самостоятелна българска църква. Освен своите педагогически и литературни дейности, Неофит Рилски е талантлив зограф. Той е оставил след себе си множество икони и стенописи, които са ценни образци на българското изобразително изкуство от този период. Неофит Рилски умира на 4 януари 1881 година в Рилския манастир, оставяйки след себе си значимо наследство в областта на българската култура, образование и духовност. Той е погребан в двора на Рилския манастир, където монаси и миряни днес му отдават почит (Бояджиева 1990 с. 78-90). Надгробният паметник на игумена сам по себе си представлява паметник на културата, защото е образец на българската метална и каменна пластика от времето на сецесиона, вплела в себе си мотивите на средновековната дърворезба.

Йеромонах Неофит Рилски - живот в дати:

1793 г. – роден в Банско с името Никола Поппетров Бенин - наречен от Константин Иречек "Патриарх на българските учители и книжовници"; 1806 г. за първи път пристига в Рилския манастир, заедно със своя приятел Димитър Молеров, син на Тома Вишанов. Никола пристига в манастира, за да помага в изографисването на постницата св. Лука. Учи в килийното училище на баща си в родния си град и в Рилския манастир, получава първоначалното си образование. 1811 г. - приема монашество в Рилския манастир; 1822-1826 продължава своето образование в гръцките училища в Мелник и във Велес. 1827-1833 г. учителствува в Самоков и в Рилския манастир; 1835 г. - излизат от печат написаните от него "Болгарска граматика" - първото системно научно описание на особеностите на българския език и "Таблицы взаимоучителни"; 1836 - създава първия български глобус (днес в манастирския музей на Рилската света обител); 1837 г. - излиза от печат "Краснописание" - първият от поредица учебници, написани от йеромонах Неофит за нуждите на взаимоучителната метода; 1839-1848 г. - продължава книжовната и педагогическата си дейност в Рилския манастир. Под негово наблюдение е изградена постницата "Св. Лука"; 1848-1852 г. преподава църковнославянски език и оглавява катедрата по славянски езици във висшето богословско училище на остров Халки; 1852 г. - завръща се в Рилския манастир и продължава учителската си дейност. Тук се намира смятаната за най-голяма и най-добре комплектувана частна библиотека през Възраждането – тази на Неофит Рилски. Той познава и поддържа кореспонденция с изявените радетели за възраждане на българската култура, работещи във всички краища на българските земи, Влашко, Русия и Западна Европа, и сам участва активно в движението за просвета. Неофит е сред основателите на първото българско училище в Габрово през 1835 г., където заедно с братя Мустакови въвежда взаимоучителния метод (Арсений, с. 29- 84). По това време Рилският манастир е подпомагал старопечатните български книги, като издателите са разчитали на подкрепата на манастира отново най-

вече чрез посредничеството на Неофит Рилски, който канел братята и събирал суми от тях. Негови преки ученици са видните български възрожденци Христати Павлович, Васил Чолаков, Димитър Маринов, Авксентий Велешки и др. 1852 г. излиза от печат "Христоматия славянского языка". Успоредно със своята църковна дейност той превежда на новобългарски произведения със светски характера: Басните на Езоп и „Приключенията на Робинзон Крузо“ от Даниел Дефо. 1860-1864 г. йеромонах Неофит е игумен на Рилския манастир; 1875 - издаден е неговия "Словар на българския език, изтълкуван от църковно-славянски и гръцки език". След Освобождението на България е канен за ректор на планираната духовна семинария в Търново, но той предпочита монашеския живот (Неофит Рилски, с. 22-33). С цялата си просветителска дейност монахът, роден в Банско, подготвя българите за бързо догонване на Европейските народи в сферата на образованието. Днес на името на Неофит Рилски е наречен Югозападният университет в гр. Благоевград.

Разбира се, не може да не бъде отдадено заслужено внимание и най-ярката личност от българското възраждане, която също е с произход от град Банско – Паисий Хилендарски. Макар че преподобният Паисий Хилендарски не е тема на нашата беседа, не може да не се спомене, че в известен смисъл неговата дейност предхожда и типологично съвпада с мисиите на двамата банскалии Тома Вишанов и Неофит Рилски. Известно е, че Паисий е посещавал Средна Европа, която сам нарича „немската земя“, където е открил ключов текст, който му е послужил за съставяне на *История славянобългарска*.

Литература:

1. Арсений, епископ. Принос към биографията на Неофит Рилски. София, 1984.
2. Бояджиева, Е. Банско. Неугасващи имена от Възраждането. София, 1990.
3. Василиев А. Тома Вишанов – Молера. София, 1969.
4. Генова, Е., Тома Вишанов – Молера, Първият и последният бароков иконописец на българския XVIII и XIX век. In: Toma Visanov köre Magyarországon a XVIII. században. Bolgár Kulturális Fórum, 2009, 27-38.
5. Давидов, Д., Споменици Будимске Епархије, Београд, 1990.
6. Тимотијевић, М., Српско барокно сликарство. Нови Сад, 1996.
7. Неофит Рилски. Описание на българския свещен манастир. Рилска света обител, 2023.
8. Nagy M., A magyarországi görög diaszpóra egyházművészeti emlékei I. Ikonok, ikonosztázionok, Debrecen, 1998, 127-131.
9. Füves Ö., A pesti görög templom építéstörténete, in Építés-Építészeti - tudomány VII. 1-2, Budapest, 1975, 153-170.